

**SOVIETINIS REŽIMAS IR KULTŪRINĖS
NOMENKLATŪROS KAITA VĒLYVUOJU
SOVIETMEČIU LIETUVOJE.
RAŠYTOJŲ APLINKOS ATVEJIS**

VILIUS IVANAUSKAS

Straipsnyje nagrinėjamas kultūrinės nomenklatūros santykis su sovietine sistema, pabrėžiant šių kultūrininkų orientacijos ir elgsenos pokyčius septintajame–aštuntajame dešimtmečiuose ir didėjančią paramą nacionalinei ideologijai. Remiantis kokybine analize ir tarpdalykine prieiga, straipsnyje dėmesys skiriamas sovietmečio kultūrininkų susisluoksniavimui, neformalių tinklų įtakai, dalyvavimui komunistinės indoktrinacijos veikloje ir mobilizuojant nacionalinį tapatumą. Remiantis rašytojų atvejo analize parodoma, kad vėlyvajame sovietmetyje gana akivaizdžiai išryškėja rašytojų *konservacininkų* (nomenklatūros dalis) *vietininkiškumo* laikysena, sovietmečio sąlygomis demonstruojanti paramą etniniams bei lokaliniais interesams ir atskleidžianti įsivyravusį oficialaus kultūrinio elito abejingumą sistemai. Analizės rezultatai leidžia teigti, kad ši pozicija buvo ypač svarbi gilinant sovietinės sistemos eroziją ir prisidedant prie nacionalinių procesų stiprėjimo devintajame dešimtmetyje.

Dr. Vilius Ivanauskas – Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto podoktorantas ir dėstytojas.

© Vilius Ivanauskas, 2010

Straipsnis įteiktas redakcijai 2010 m. rugsėjo 27 d.

Straipsnis pasirašytas spaudai 2010 m. lapkričio 15 d.

Įvadas

Kultūrininkai (intelektualai) sovietmečiu oficialiuoju lygmeniu buvo neatsiejama ideologinio reguliavimo dalis. Būdami atsakingi už komunistinių nuostatų pateikimą ir teisingą interpretavimą, jų sklaidą visuomenėje, vizualizavimą įvairiomis meninės raiškos priemonėmis ir formomis, priartinant ideologiją prie sovietinės kasdienybės, jie neišvengiamai dalyvavo visuomenės indoktrinavimo procesuose. Išskiriant kultūrininkų grupę šiame straipsnyje pirmiausia turimi omenyje sovietinėse institucijose (viršūnėms) dirbę mokslo, švietimo ir meno sričių vadovai, mokslo sritį reguliuojantys vadovai, taip pat sovietmečiu dominavę ir oficialiai pripažinti autoritetai, aktyviai dalyvavę partinėje, institucinėje veikloje. Dauguma jų priklausė kultūrinės ir mokslo srities kadrų nomenklatūrai. Dėl kelių priežasčių jų vaidmenį sovietinėje sistemoje, kitaip nei disidentų, nėra lengva apibrėžti. Viena, jie buvo sistemos atstovai, atidavę duoklę komunistinės ideologijos sklaidai ir įvairiems partiniams išpareigojimams bei ritualams. Kita vertus, argumentų jų kritiškai laikysenai sistemos atžvilgiu taip pat yra. Lietuvos kultūrininkai turėjo nemažai galimybių palaikyti nacionalinį tapatumą, pasižymėti „gimtojo krašto“ interesus ginančia veikla.

Nors ir patirdami partinių vadovų spaudimą, nemažai jų išitraukė į Sąjūdžio veiklą devintajame dešimtmetyje ir patys dalyvavo griaužiant sistemą.

Šio straipsnio tikslas – pagrindinį dėmesį skiriant rašytojams, atskleisti sovietinės nomenklatūros aplinkoje buvusių kultūrininkų daugiabriaunį santykį su sovietine sistema, parodyti jų ryšį su kitomis kultūrininkų grupėmis, išsiaiškinti ir konceptualizuoti suinteresuotumą sovietinės sistemos kaita, atskleisti buvusias jų išitraukimo į nacionalinį atgimimą galimybes ir priežastis. Nemažą dėmesio skiriant sistemos kaitos devintajame dešimtmetyje kontekstui, bandoma pastebėti skirtingą, palyginti su ankstesniu laiko-

tarpiu, vėlyvojo sovietmečio (maždaug 1968–1988 metų) aplinką Lietuvoje, įvertinti tuometinį požiūrį į komunistinę ideologiją ir valdymą, dariusį įtaką kultūrinės nomenklatūros pasirinkimams ir veiklos pokyčiams.

Ši tema aktuali, nes viešojoje erdvėje Lietuvoje iki šiol taikomas supaprastintas požiūris į sovietmečiu valdžioje buvusius intelektualus ir kitus kultūrininkus: atskiros nomenklatūrininkų sritys (partiniai, kultūros, gamybos veikėjai) suliejamos į vientisą struktūrą, joms paskiriama bendra atsakomybė už režimo funkcionavimą, o Atgimimo veikloje minimos tik atskiros nusipelnusių kultūrininkų asmenybės, plačiau neidentifikuojant (tarp jų ir buvusių sovietinės valdžios aplinkoje) kultūrininkų tinklų ir srovių veikimo, iliustruojančių kolektyvines sovietmečio kultūrininkų orientacijas sovietinės sistemos ir pokyčių atžvilgiu.

Ši tema apima svarstymus dėl intelektualų vaidmens įtvirtinant ir ginant nedemokratiškus režimus. Skiriant dėmesį sovietinės sistemos palaikymui, ideologinei indoktrinacijai ir sistemos nuosmukiui aštuntajame–devintajame dešimtmetyje, oficialiųjų kultūrininkų (intelektualų) veiklos analizė padeda nustatyti ne vien paramos vyraujančiai ideologijai sumažėjimą vėlyvajame sovietmetyje, bet ir kultūrininkų svarbą transformuojant ir griauinant sovietinį režimą Lietuvoje – mobilizuojant nacionalinį tapatumą ir tampant aktyviais sistema ardančio nacionalinio atgimimo¹ dalyviais. Šie svarstymai atsiskleidžia taikant sovietmečio tyrinėtojo A. Yurchako pateiktą antropologinį „vėlyvojo socializmo“ epochos², kuri reikšmingai skiriasi nuo kitų sovietmečio laikotarpių, apibūdinimą, griauananti sustingusios sovietinės sistemos monolitiškumo mitą ir suteikianti

¹ Turima omenyje dalyvavimas ne tik Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio, bet ir kitų nacionalinių atgimimą remiančių organizacijų ar institucijų veikloje (pvz., pažymėtina menininkų sąjungų (Rašytojų, Dailininkų, Kompozitorių) svarba).

² Yurchak A., *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*, Princeton University Press, 2005.

metodologines priegas pastebėti dinamiškus sovietinės visuomenės procesus. Šiuo atveju aktualu remtis ir socialinių tinklų perspektyva³, padedančia apibūdinti įvairių grupių (tarp jų – kultūrininkų) neformalias laikysenas⁴ ir atitolimą nuo oficialių tikslų, kartu taikyti sociologo P. Bourdieu „kapitalo“ sampratą parodant, kaip sovietmečiu sukauptas kultūrinis kapitalas vykstant struktūriniais pokyčiams yra paverčiamas socialiniu ar simboliniu kapitalu⁵.

Straipsnis remiasi autoriaus turimu įdirbiu: 2008 m. apginta disertacija, kurioje buvo apibrėžtas nomenklatūros veiklos modelis⁶, ir kokybiniais metodais (atlikta apie 15 giluminių interviu su kultūrininkais, kurių dauguma sovietmečiu priklausė kultūrinei nomenklatūrai). Taip pat remiamasi 2010 m. podoktorantūros stažuotės metu atliktais interviu⁷ su įvairiais kultūrininkais, archyvine medžiaga, kitų tyrinėtojų pastebėjimais šia tematika⁸. Straipsnyje taikoma perspektyva yra tarpdalykinė, remiamasi socialiniuose moksluose aptinkama socialinių tinklų teorija, taip pat *mikroistorijos* ir politinės antropologijos analize.

³ Wellman B., „Structural analysis: from method and metaphor to theory and substance“, *Social Structures: A Network Approach*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988, p. 19–61.

⁴ Lomnitz L. A., „Informal exchange networks in formal systems: a theoretical model“, *American anthropologist*, New series, vol. 90, no. 1 (Mar., 1988), p. 42–55.

⁵ Bourdieu P., „The forms of capital“, *Handbook of Theory and research for the Sociology of Education*, New York, Greenwood, 1986.

⁶ Ivanauskas V., *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1970–1988 m.)*. Daktaro disertacija, Vilnius, 2008.

⁷ Kai kurie interviu atlikti dalyvaujant Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto vykdomame projekte „Sąjūdžio fenomenas: pilietinio judėjimo tinklaveikos studija“.

⁸ Pavyzdžiui, pažymėtina istoriko Valdemaro Klumbio disertacija apie kultūros elitą sovietmečiu, pateikusi labiau apibendrintą modelį kultūrininkų elgsenai sovietmečiu apibūdinti, tačiau specialiai dėmesio kultūrinės nomenklatūros veiklos dinamikai atskleisti. Žr. Klumbys V., *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu*. Daktaro disertacija, Vilnius, 2009.

1. Kultūrininkų tinklai, tipai ir santykis su sovietiniais nomenklatūrininkais

Sovietmečio kultūrininkai priklausė kultūros ir mokslo sričiai. Nemaža jų buvo sukaupę kultūrinį simbolinį kapitalą, apimantį daugiau individų žiniomis, darbo įgūdžiais, kompetencija ir išsilavinimu pagrįstą naudą, suteikiančią individui ar jų grupei socialinę vertę. Dalyvaudami viešajame gyvenime ar eidami (kai kurie) atsakingas pareigas valstybinėse ar partinėse institucijose, nemaža šių veikėjų taip pat kaupė socialinį kapitalą, kuris pasireiškė didesnėmis galimybėmis prieiti prie reikalingų asmenų, gauti reikiamą finansavimą savo veiklai, taip pat patirti mažesnę ideologinę kontrolę⁹. Ryšių svarbą didino tai, kad vėlyvojo sovietmečio visuomenėje kylančių problemų sprendimai labiau nei anksčiau rėmėsi tarpasmeniniais santykiais nei oficialiomis taisyklėmis ir procedūromis¹⁰, kuriomis pasitikėjimas neretai buvo imitacinis.

Jie buvo sovietmečio Lietuvos kultūrinis elitas. Dalyvaudami oficialiojoje viešojoje erdvėje¹¹, paprastai pasižymėjo vienokio ar kito laipsnio kolaboravimu ar konformizmu. Tarp kultūrinio elito aiškiu oponavimu sistemai pasižymėjo tik kai kurie disidentinės laikysenos intelektualai, kurie sovietmečiu nedalyvavo (N. Sadūnaitė, J. Sasnauskas) arba buvo sąmoningai išstumti (T. Venclova) iš viešojo intelektualinio gyvenimo, tačiau išlaikė nemažą įtaką neformalioje aplinkoje. Tie asmenys laikytini labiau kontraelitu, jų vaidmens analizė nepatenka į šio straipsnio tyrimo lauką.

⁹ Pastarąja galimybe ypač naudojosi asmenys, artimi LKP CK sekretoriams arba turintys pažinčių TSKP CK ar kitose sąjunginėse struktūrose.

¹⁰ Lomnitz L. A., „Informal exchange networks in formal systems: a theoretical model“, *American anthropologist*, New series, vol. 90, no.1, 1988, p. 42–55. Taip pat žr. Ivanauskas V., *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1970–1988 m.)*, 2008.

¹¹ V. Klumbys savo disertacijoje taip pat conceptualizavo neoficialiąją ir neformaliają viešąją erdvę.

Būtų galima skirti kelias oficialiųjų kultūrininkų sroves. Viena jų – pripažinimo susilaukę intelektualai, menininkai, mokslininkai, pasižymėję talentu, atvėrusiu kelius karjerai, tačiau gana atsargiai bendravę su valdžia (dauguma jų nepriklausė komunistų partijai, tačiau dažniausiai jie yra buvę komjaunimo nariai). Abejingumas partiškumui dažniausiai lėmė, kad jie nuolat buvo aukštesnės valdžios stebimi, atviresnė jų kūryba varžoma, o institucinė vadovavimo karjera ribojama. Kita vertus, kai kurie tokių asmenų sugebėjo siekti profesinės karjeros, tapo savo srities autoritetais ir netgi formavo tam tikrus profesūros, akademikų ar menininkų sluoksnius (angl. *social millieu*). Šio tipo kultūrininkus įkūnijo tokie asmenys kaip M. Lukšienė, V. Zaborskaitė, I. Lukšaitė, I. Kostkevičiūtė, V. Kubilius, J. Lebedys, B. Genzelis, M. Martinaitis, K. Nastopka ir kt.

Kitos dvi oficialiųjų kultūrininkų srovės – nomenklatūrinės, tačiau labai skirtingos. Pirmoji, artimai susijusi su komunistinių vertybių sklaida, apima ideologus ir griežtų sovietinių normų prižiūrėtojus. Paprastai šie asmenys buvo LKP CK kultūrą, ideologiją ar mokslą kuruojantys sekretoriai, skyrių vadovai ar jų darbuotojai, propagandą ir agitaciją vykdę miestų ir rajonų partiniai instruktoriai, įtakingi marksizmo-leninizmo dėstymo lektoriai (M. Burokevičius), ypač ideologiškai literatūros kritikai (N. Lysenkaitė) ar istorijos mokslo autoritetai (J. Žiugžda, J. Lazutka), leidinių „Komunistas“, „Tiesa“ redaktoriai (G. Zimasas, A. Laurinčiukas), kai kurie ideologiškai angažuoti mokslo ar meno įstaigų, sąjungų vadovai (A. Bieliauskas, J. Aničas) ar patys kūrėjai (T. Tilvytis, J. Macevičius ir kt.), Glavlito struktūrose dirbę asmenys. Priklausiusieji šiai linijai, nesigilinant į tai, ar jie visiškai tapatinosi su komunistine ideologija ar tiesiog siekė karjeros, buvo pagrindiniai komunistinių vertybių sklaidos ramsčiai, siekė išryškinti „naujojo žmogaus“ kūrimo ir sovietinio progresyvizmo idėjas, vertė kitus kultūrininkus laikytis socialistinio realizmo ir marksistinio dogmatiško kryptį, riboję pastarųjų laisvesnės kūrybos apraiškas. Patys šie nomenklatūrininkai buvo gana abejingi

tautiniams idealams ir vaizdiniais. Svarbu pažymėti, kad tik nedau- gelis šiai srovei priklaususių asmenų buvo pripažįstami visuomenės, todėl jų įvertinimas buvo labiau organizuojamas pačios valdžios nei realiai kylantis iš visuomenės.

Antroji srovė apima tuos valdžioje buvusius ar jai artimus asme- nis, kurie, nors ir priklausė nomenklatūrai, dauguma išsiskyrė talentu ir turėjo visuomenės ar mokslo bendruomenės pripažinimą. Šiai gru- pei priklausę asmenys vadintini politologo A. Štromo nukaltu „*kon- servacininkų*“ terminu¹², kuris apibūdina šiai srovei būdingą kom- promisinę laikyseną (dalinis konformizmas): būti savam valdžios akyse, tačiau kasdienybėje ideologijos atžvilgiu užimti gana forma- lią laikyseną ir savo kūrybinę kryptį labiau sieti su „gimtojo krašto“ ir lietuviškajai tapatybei svarbiais klausimais, nors ir laviruojant, ir vengiant atviriau demonstruoti savo poziciją. Tokio tipo kultūri- nės nomenklatūros atstovai būtų rašytojai (poetai) Just. Marcinkevi- čius, A. Maldonis, A. Baltakis, A. Pocius, V. Bubnys, E. Mieželaitis, septintajame–devintajame dešimtmečiuose užėmę vadovujančius postus LTSR Rašytojų sąjungoje ar jai priklausančiuose leidiniuose. Iš kitų kultūros ir mokslo veikėjų paminėtinas Vilniaus universiteto rektorius J. Kubilius, kuris tuo pat metu buvo žymus tikimybių teo- rijos specialistas, taip pat dailininkas S. Krasauskas, literatūros kriti- kai P. Bražėnas, V. Areška, mokslininkai J. Požėla, K. Meškauskas, A. Budvytis ir kt.

Vertinant abiejų pastarųjų srovių santykį su sistema pažymėtina, kad *nomenklatūriškumas* ir *savumas* valdžiai lėmė šioms grupėms priklausančių asmenų didesnes (nei visuomenės dauguma) vartojimo galimybes ir privilegijas¹³, mažesnius kūrybinius suvaržymus (pvz.,

¹² Štromas A., *Laisvės horizontai*, Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 245.

¹³ Vartojimas ir privilegijos vėlyvajame sovietmetyje, ypač susiformavus deficitinei ekonomikai, tapo vienu svarbiausių socialinio statuso ir prestižo įgijimo ir demons- travimo elementų, ypač galiojusių vietinei nomenklatūrai. Žr. Ivanauskas V., *Lietu- viškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1970–1988 m.)*. 2008.

teikė galimybę prieiti prie specialiųjų fondų ir pan.) ar didesnę įtaką visuomenėje komunikuojant savo kūrybą ar pasiekimus¹⁴. Kitaip tariant, kartu su kitomis nomenklatūros grupėmis (partokratais, technokratais) jie galėjo jaustis sistemos savininkais, formuojančiais ir įkūnijančiais komunistinio ideologinio diskurso vyravimą kultūrinėje bei mokslinėje terpėje ir viešajame gyvenime. Ideologinė priežiūra buvo nukreipta ir į mokslinę bei kultūrinę veiklą, ir į visuomeninę, politinę ir religinę sritis, kuriose buvo diegiamos ateistinės ir socialistinio gyvenimo vertybės, kovojama su klerikalizmu, buržuaziniu nacionalizmu ir ekstremizmu. Šiose srityse nomenklatūra atliko ir idėjų kūrimo, ir jų kontrolės funkcijas. Pažymėtina, kad abi nomenklatūros grupės turėjo didelių skirtumų, kurie iš esmės suformavo nevienodą jų santykį su sistema ir nacionaline lietuviškumo ideologija. Skirtumai išryškėja analizuojant ir privačius tokių kultūrininkų santykius, būrelius, ir jų veiklos bruožus.

Pagrindinį skirtumą atskleidžia veiklos (kūrybos) nevienodumas. Ideologai vykdė kontrolierių funkciją arba patys ideologine prasme buvo griežtai nusistatę kūrėjai. Kontrolierių funkciją atliko įvairių lygių respublikos „ideologai“: LKP CK ideologiją kuravęs sekretorius, „Tiesos“ redaktorius, saugumo komiteto (KGB) vadovas, kultūros ministras ir atskiri LKP CK skyrių vadovai. Remiantis pateikėjų informacija, ideologiniu dogmatizmu labiau pasižymėjo kai kurie LKP CK darbuotojai, darę poveikį ir rašytojų veiklai¹⁵. Partinė kontrolė persikeldavo ir į menininkų sąjungas ar mokslo įstaigas. Rašytojų sąjungos partiniais sekretoriais paprastai dirbdavo „savi“ rašytojai, tačiau kai kurie rašytojai, kaip minėta, irgi neslėpė savo nusistatymo: tapdavo partinių struktūrų „ausimis ir akimis“. Pažymėtinas įsivy-

¹⁴ Interviu metu patys pateikėjai įvardijo, kad lengviau buvo išleisti pripažintų ir savų rašytojų knygas, nei nuo valdžios toliau esančių, nors ir labai talentingų, asmenų kūrinius.

¹⁵ Minimi asmenys: LKP CK Propagandos skyriaus vedėjas J. Kuolelis, LKP CK Užsienio reikalų skyriaus vedėjas J. Strumila, kiti darbuotojai – J. Mišutis, J. Jermalavičius ir kt.

ravimas mokslo (ar publicistikos) ideologų¹⁶, kurie paprastai turėjo galimybę mokslinės (būdami marksizmo-leninizmo lektoriai) ar žurnalistinės veiklos forma viešai skleisti idėjas, tačiau jie savo veikla faktiškai naujų dalykų nepasakydavo, tiesiog sėkmingai vykdė nusistovėjusių ideologinių postulatų ar šiek tiek kintančių naujausių centro politinių direktyvų perkėlimą į deklaratyvų lygmenį. Jie rėmėsi *sovietinės scholastikos* metodu¹⁷, turėdami privilegijuotą padėtį labiau viešinti valdžios pripažintas „tiesas“ ir spausti šių pozicijų nesilaikančius asmenis (M. Burokevičius, S. Šimkus, S. Atamukas ir kt.). Tarp rašytojų ar literatūros kritikų, kaip ir kitose srityse, tokie veikėjai irgi nuolat figūravo. Poetai ir rašytojai A. Guzevičius, T. Tilvytis, V. Grybas, A. Jonynas, iš dalies – J. Baltušis, A. Biečiauskas, save viešai pateikdami aštriais komunistais, savo kūryboje aktyviai kūrė „naujojo tarybinio žmogaus“ ir „naujosios gyvenmenos“ paveikslus, neretai įgavusius gana primityvias ir negrabias formas, o meninė tų paveikslų vertė dėl konjunktūros buvo pervertinta. Galima sakyti, kad stalininiu laikotarpiu iškilę šio tipo veikėjai ir toliau išlaikė savo įtaką: jų vaidmuo mažėjo Chruščiovo atšilimo metu ir vėl truputį padidėjo Brežnevo brandžiojo socializmo metu, kai vyko ideologinis griežtėjimas po 1968 m. Prahos pavasario ir 1972 m. *kalantinių* Kaune¹⁸. Pastebėta, kad vėlyvajame sovietmetyje dėl visuotinio nusivylimo komunistine ideologija ideologų grupės įtaka ir

¹⁶ Tokie ideologai buvo laikraščio „Tiesa“ redaktoriai G. Zimanas (vėliau tapęs „Komunisto“ žurnalo redaktoriumi), A. Laurinčiukas, „Sovetskaja Litva“ laikraščio redaktorius V. Jemeljanovas, LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus vedėjas S. Šimkus, taip pat kiti mokslinį komunizmą ir atskirus postus mokslinėse institucijose užimančys asmenys, pavyzdžiui: J. Aničas, M. Burokevičius, J. Žiugžda ir pan.

¹⁷ Sovietinės scholastikos principas daugiausia susijęs su biurokratine rašymo kultūra pateikiant pripažintų ideologinių autoritetų citatas, atiduodant pirmenybę formuluo-tėms ir po deklaratyviu stiliumi neretai slepiant esmines problemas. Žr. Ivanauskas V., „Sovietinių biurokratų darbo etika, neformalios rutinos ir planavimo sistemos trūkumai (Lietuvos atvejis)“, *Filosofija. Sociologija*, 2006, Nr. 4, p. 8–10.

¹⁸ J. Andropovo KGB veiklos suaktyvėjimas ir „priešų“ suvaržymai taikant įvairias sankcijas, stalininio teroro metodus pakeičiant psichiatrijos ligoninių ar kūrybinės veiklos suspendavimo priemonėmis.

gausumas po truputį mažėjo, tačiau atskiros ideologų pareigybės dėl komunistinio diskurso dominavimo privalomai išliko svarbios iki pat nepriklausomybės pradžios: kultūrą, ideologiją, mokslą, propagandą kontroliuojančių CK padalinių darbuotojai, marksizmo-leninizmo lektoriai, vadovaujantys cenzūros asmenys ar ideologizuotoje spaudoje dirbantys kadrai.

Kitos grupės (*konservacininkų*) veikla ideologijos atžvilgiu buvo kur kas nuosaikesnė. Septintajame dešimtmetyje atsiradę lūkesčiai dėl „socializmo žmogišku veidu“ sukūrimo ir nusivylimas prasidėjus sąstingiai lėmė ištiso kultūrininkų sluoksnio vertybinį nusivylimą sistema, tvirtėjančias sąsajas su nacionalinio tapatumo stiprinimu ir posūkiu į ezopinę kalbą. Daugumai jų, netgi būnant institucijų vadovais, vadovavimas ir ideologiniai klausimai nebuvo prioritetinga veikla, paprastai jie savo autoritetą pirmiausia grindė kūrybiniais talentais ir visuomenės pripažinimu. Turėdami partinės valdžios pasitikėjimą ir plačius ryšius sovietinėje Lietuvoje ir visoje TSRS, šie asmenys galėjo savo veikloje peržengti dogmatiškumo ribas, atsižvelgti į kai kurias pasaulines tendencijas ir nacionalinių procesų stiprėjimą¹⁹. Kalbant apie rašytojų aplinką, kai aštuntajame dešimtmetyje iš postų pasitraukė keli ideologiškai vadovai – iš Rašytojų sąjungos vadovo posto A. Bieliauskas, o iš „Tiesos“ redaktoriaus – G. Zimanas, institucinėje kultūros organizacijų aplinkoje įsivyravo ne „ideologinių rašytojų“, o su ideologais ir partine valdžia mokėjusių sutarti „nuosaikesnių“ rašytojų (kritikų, literatūros tyrinėtojų) linija (A. Maldonis, Just. Marcinkevičius, V. Bubnys, A. Pocius, A. Baltakis, V. Areška ir kt.²⁰), kurie buvo valdžiai savi žmonės, tačiau iš esmės nebuvo ideologiškai, ieškojo kompromisų su abiem pusėmis (valdžia ir liberalesniais rašy-

¹⁹ Aišku, jie kur kas mažiau galėjo rizikuoti išsišokti nei nomenklatūros aplinkai nepriklausę nuosaikūs kultūrininkai.

²⁰ Tarp rašytojų ypač išsiskyrė kurso draugų, „pripažintų poetų“ trijulės – A. Maldonio, Just. Marcinkevičiaus ir A. Baltakio – autoritetas – jie ir buvo pripažinti visuomenės, ir turėjo tvirtą padėtį bei partinės valdžios paramą kultūrininkų institucinėje aplinkoje.

tojais) ir pasižymėjo minėtu „konservaciniu“ elgesiu²¹. Toks elgesys, kitaip nei disidentų veikla, nesiekė atvirai oponuoti režimui. Tačiau šie rašytojai, išlaikę turimas pozicijas ir kūrybinio viešumo galimybes, bandė kelti tautinėmis vertybėmis pagrįstus klausimus. Ši grupė respublikos partinei valdžiai garantavo, kad su problemomis „susitvarkys viduje“, ir užtikrino, jog netinkama kūryba bus ribojama, o dėl savo veiklos rašytojai neatkreips Maskvos dėmesio į vietines problemas. Jie savo veiklą stengėsi pateikti kaip išlaikančią ideologinę liniją ir veikiančią per valdžios konjunktūrą, t. y. valdžios akyse save atribojančią nuo autonomiškų judėjimų bei „protesto balsų“ (P. Roederio samprata)²². Dėl savo einamų pareigų konservacininkai taip pat atlikdavo ideologų funkciją. Tai nebuvo pagrindinė jų laikysena, ji neretai turėjo imitacinį pobūdį vengiant rašytojų susipriešinimo, tačiau kartu sustabdant pernelyg išsišokančius asmenis²³.

Šalia veiklos skirtumų pastebimas ir analogiškas ideologų bei konservacininkų susisluoksniavimas asmeninių neformalių ryšių pagrindu. Pavyzdžiui, iš rašytojų ypač išsiskyrė kurso draugų „pripažintų poetų“ trijulės – A. Maldonio, Just. Marcinkevičiaus ir A. Baltakio – bendravimas, jiems gana artimi buvo kiti valdžios postus kūrybinėse organizacijose turintys rašytojai V. Bubnys, M. Sluckis, E. Miežėlaitis, A. Pocius. O ideologiškesni asmenys sudarė savo būrelius (pvz., V. Radaitis, A. Bieliauskas, J. Macevičius, anksčiau – A. Jonyno ir V. Grybo būrelis ir kt.). Mokslinėje srityje pripažinimą pasiekę autoritetai (J. Kubilius) pabrėžė, kad jie paprastai laikėsi atokiau nuo pernelyg uolių ideologinį darbą dirbusių asmenų (M. Burokevičiaus, J. Aničo). Nors dalyvavimas bendroje kultūrinėje terpėje nulemdavo

²¹ Štomas A., *Laisvės horizontai*.

²² Roeder P. G., „Soviet Federalism and Ethnic Mobilization“, *World Politics* 23, 2, 1991, p. 196–233.

²³ K. Nastopka prisimena, kaip privačiai kalbantis su tuomečiu „Pergalės“ žurnalo redaktoriumi A. Baltakiu pastarojo ideologiškumo visiškai nesijautė, tačiau A. Baltakis pabrėždavo savo kaip „stogo“ nuo išorinių Maskvos kontrolierių funkciją (2010 m. balandžio mėn. interviu su semiotiku K. Nastopka).

atskirus kontaktus, gana ryškus buvo asmeninis konservacininkų atsiribojimas nuo ideologų – pastarieji po truputį buvo išstumiami iš darbinės srities ir vėlyvajame sovietmetyje konservacininkai užėmė dominuojančią padėtį kultūros ir mokslo nomenklatūroje.

**2. Kultūrininkas ir sovietinė indoktrinacija:
poslinkis nuo ideologizavimo link imitavimo
(rašytojų pavyzdys)**

1940 m. okupavus Lietuvą, o vėliau 1944 m. atkūrus sovietinį režimą, naująją tvarką buvo iš karto siekiama ideologiškai įteisinti, aiškinti jos naudą ir stiprinti visuomenės lojalumą. Kultūrininkai (intelektualai) tapo atsakingi už tinkamos „naujojo žmogaus“ projekcijos, kolektyvinės atminties ir lūkesčių formavimą, t. y. turėjo tapti pagrindiniais sovietinės indoktrinacijos įrankiais. Ankstyvuojau laikotarpiu į Lietuvos kultūrinę erdvę buvo transportuojamos TSRS rašytojų ir kitų sąjunginių kultūrininkų suformuotos „naujojo žmogaus“ projekcijos, jomis remiantis respublikoje irgi buvo statomi spektakliai ar filmai. Pavyzdžiui, stalininė naujojo žmogaus pompastika grįsta tokių autorių kaip N. Ostrovskis, B. Polevojus kūryba. Ir vietiniai autoriai buvo skatinami įsitraukti į „naujojo žmogaus“ vaizdavimą. Socialistinio realizmo stiliaus kūriniai – T. Tilvyčio „Usynė“ ar A. Gudaičio-Guzevičiaus „Kalvio Ignoto teisybė“ ir kt. – pabrėžtinai pateikė komunistines vertybes atitinkančio darbininko, moksleivio (pionieriaus) ar vadovo paveikslus. Galima teigti, kad stalininiu laikotarpiu dauguma kultūrininkų, norinčių išlikti viršūnėje, turėjo pademonstruoti akivaizdų palankumą sovietinei sistemai ir, atvirščiai, vengti tokios veiklos ir kūrybinių idėjų, kurios leistų suabejoti komunistinės moralės principingumu ar įtarti beidėjiškumą, polinkiu į kosmopolitizmą²⁴. Šiame ankstyvajame laikotarpyje buvo sukurtos

²⁴ Literatūroje vyraujanti kryptis buvo socialistinis realizmas (sorealizmas), o kūriniai turėjo atspindėti idėjinę komunistines vertybes skleidžiančią liniją, aukštinti sovie-

visos pagrindinės priemonės²⁵, reikalingos komunistinei indoktrinacijai vykdyti.

Kita vertus, analizuojant postalininiu laikotarpiu vykstančius pokyčius, nemažai pastebėjimų verčia manyti, kad kultūrininkų misija skleisti komunistinę ideologiją ir pats ideologiškumas po truputį tapo „tuščiaavidurė“, tačiau „gerai išmokta“ praktika. Sovietinė sistema, postalininiu laikotarpiu akivaizdžiai susidurdama su šešėlinė ekonomika, didėjančiu deficitu ir gamybos neefektyvumu, taip pat persismelkė abejingumu, kuris brežneviniam laikotarpyje visiškai pakeitė įsivaizduojamą optimizmu pagrįstą pereinamąjį laikotarpį, „vedantį“ į socialistinės visuomenės sukūrimą. Realiojo socializmo sąvokos vartojimas iš esmės reiškė pripažinimą, kad socializmas sovietinės sistemos sąlygomis vargu ar gali būti kitoks. Tai buvo *de facto* pripažinimas, kad ideologija grįstos ambicijos netenka ankstesnės prasmės, nors formaliu lygmeniu jos ir toliau išlaikė prioritetinį ir ritualizuotą pobūdį, t. y. ideologija išliko kaip tam tikras autoritetinis diskursas, už kurio slypėjo besiskirianti realybė. A. Jurčak šį būvį apibrėžia kaip vykdymo pokytį (angl. *performative shift*)²⁶, kai demonstruojant nemažėjantį dėmesį ideologinėms taisyklėms, ritualams ir planams, kasdieniniu lygmeniu didėja jų interpretacija ir galimybės įvairioms grupėms ar asmenims derėtis ir siekti savo

tmečio industrializacijos, kolektyvizacijos ir urbanizacijos aspektus, vaizduojant ikitarybinį laikotarpį pabrėžti klasių kovos ir buržuazinio išnaudotojiškumo principus. Tuometiniai cenzoriai, motyvuodami knygų leidybos sustabdymą ar viešą kritiką, vienu pagrindinių trūkumų paprastai nurodydavo „beidėjįškumą“, kai autoriai buvo traktuojami kaip neatitinkantys tarybinio rašytojo vardo, o jų kūriniai – skleidžiantys neprincipingumą. Tokiu „beidėjįškumu“ galėjo būti apkaltinti dauguma autorių, nenorėjusių atvirai demonstruoti savo idėjinę poziciją ir pozityviai vaizduoti sovietinio gyvenimo laimėjimų. Ypač dėl tokios kritikos kentėjo jaunesnės kartos rašytojai, dar nesusilaukę pripažinimo, todėl kritikuoti tiek cenzūros ir ideologų, tiek vyresniųjų kolegų, jau pripažintų rašytojų.

²⁵ Suformuotos menininkų ir mokslo institucijos, apibrėžti kultūrininkų vaidmenys, numatyti jų kontrolės mechanizmai, pavyzdžiui, kritika „Tiesos“ laikraštyje, Glavlitio cenzūra.

²⁶ Jurčak A., *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*, Princeton University Press, 2005.

tikslų. Tai leidžia pažymėti, kad kai kurios grupės tuometinėmis sąlygomis, net ir būdamos nomenklatūros dalis, įgydavo galimybę kurti ir plėtoti kiek kitokias projekcijas nei buvo iškeliami formaliuose tiksluose. Kai kurie teoretikai šią sovietmečio būseną apibrėžė kaip sistemos bruožą, parodantį „silpnas struktūras, tačiau stiprius asmeninius ryšius“²⁷. Šiomis sąlygomis galima teigti, kad tarp kultūrinės nomenklatūros konservacininkai buvo tie, kurie, dalyvaudami sustingusiųose ideologijos sklaidos ritualuose, protegavo ir nemažai nacionalinės ideologijos elementų (J. Marcinkevičiaus dramos, Vilniaus universiteto 400 m. jubiliejus ir pan.), o vyraujančios doktrinos sklaidoje įstrigę ideologai nepajėgė ar nebandė kritiškai vertinti ideologiją ir jos įgyvendinimą, buvo abejingi ar priešiški nacionalinę ideologiją palaikantiems veiksmams. Kita vertus, dauguma tokių ideologų buvo pernelyg nutolę nuo praktinio gyvenimo, juolab jų pačių pareigos buvo pirmiausia susijusios su komunistinių idėjų sklaida, todėl kvestionuoti ideologines nuostatas galėjo reikšti kvestionuoti save ir savo darbo vietą.

Analizuojant rašytojų aplinkos ir literatūros atvejį galima teigti, kad ideologijos taikymas nebuvo visiškai monolitiškas ir skirtingais laikotarpiais susilaukė nevienodos kultūrininkų paramos. Stalininiu laikotarpiu faktiškai visi kultūrininkai buvo pagrindinis režimo ir ideologijos įteisinimo komunikacinis įrankis, postalininiu laikotarpiu situacija keitėsi. N. Chruščiovo valdymo metu, kaip pripažino dauguma pateikėjų – kultūrinės nomenklatūros ar inteligentijos atstovų, buvo atsiradę didelių lūkesčių dėl laisvesnio kultūrinio klimato, todėl istorikai R. Misiūnas ir R. Taagepera 1954–1968 m. laikotarpiu respublikoje išvelgė stiprų poslinkį kultūrinės autonomijos link, kurį

²⁷ Nors A. Weineris turėjo omenyje labiau valdančiojo elito galią nepaisyti taisyklių ir reikšti savo interesus, vėlyvuosiu sovietmečiu šį principą galima išplėsti ir platesniam visuomenės ratui. Žr. Weiner A., *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*, Princeton University Press, 2000.

palaike ir vietinė nomenklatūra²⁸. Senajai rašytojų kartai tuo metu netiesiogiai pradėjo oponuoti jaunesnė ir kiek nuosaikesnė karta, kurios talentingi atstovai iš esmės iki septintojo dešimtmečio pabaigos užėmė svarbesnius Rašytojų sąjungos (RS) postus²⁹, toks oponavimas buvo akivaizdžiai jaučiamas ir asmeniniu lygmeniu, ir kūryboje. Socialistinius standartus pradėjo atitikti ir universalizmo (E. Miežėlaitis), psychologizmo (M. Sluckio „sąmonės srautas“) kryptys, išplėtusios vyraujančią kaimiškojo socialistinio realizmo perspektyvą, kuri tarp kultūrininkų faktiškai buvo dominuojanti iki pat Atgimimo. Šią „atlydžio kartą“ žymėjo ne vien nuosaikesnė nei senosios kartos³⁰ kūrybinė kryptis³¹ ar lūkesčiai dėl sistemos atnaujinimo, bet ir gana glaudūs asmeniniai santykiai, o jos ašimi galima laikyti A. Maldonio, A. Baltakio bei Just. Marcinkevičiaus trijulę. Nuo septintojo dešimtmečio jie kartu su E. Miežėlaičiu iš esmės įgijo dominuojančią padėtį ir kūrybinėje veikloje, ir užimant atsakingus postus RS ar jai pavaldžių ar susijusių leidinių redakcijose (pvz., leidykla „Vaga“, žurnalai „Pergalė“, „Nemunas“, laikraštis „Literatūra ir menas“ ir kt.). Šią trijulę kaip svarbią *pasitikėjimo tinklo* (angl. *trust network*) ašį – naujuosius rašytojų aplinkos lyderius ir jų mažesnę ideologiškumą atskleidžia ir patys rašytojai, oponentai ir literatūros kritikai.

²⁸ Misiūnas R. J., Taagepera R., *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*, Vilnius: Mintis, 1992, p. 173–179.

²⁹ Šios kartos vėliau galima laikyti E. Miežėlaitį, kuris amžiumi buvo kiek vyresnis nei kiti atlydžio kartos rašytojai ir kuris, turėdamas autoritetą partinės valdžios akyse, kartu su savimi į priekį stūmė naujus talentus. Pastarieji, vėliau išsikovoję pozicijas ir būdami jaunesni, E. Miežėlaičiui neretai oponavo, ši konkurencija ypač jautėsi septintojo dešimtmečio pabaigoje–aštuntojo dešimtmečio pradžioje. Kita vertus, turėdami reikalą su ideologiškais rašytojais nuosaikios linijos atstovai rėmė vieni kitus.

³⁰ A. Baltakis interviu metu daugumą jų dalyvių vadino „raudonąja bohema“, jie buvo ideologiškai angažuoti rašytojai ar poetai, rėmė ir režimą, ir vyraujančią ideologiją, o jų pozicija buvo paranki stalininei epochai.

³¹ Kita vertus, aktyviai visuomenėje besireiškiantys asmenys irgi privalėjo atskirais kūriniiais pademonstruoti lojalumą santvarkai. Just. Marcinkevičiaus tokie kūriniai būtų „Kraujas ir pelenai“, „Pušis, kuri juokėsi“. Analogiškai autoriai privalėjo vengti komunistinei santvarkai ydingų temų, simbolių, o visi tekstai ideologijos atžvilgiu turėjo būti politiškai korektiški.

A. Baltakis prisimena, kad, iš Rašytojų sąjungos vadovų pasitraukus ideologiškajam A. Bieliauskui, jis kartu su A. Maldoniu įkalbinėjo Just. Marcinkevičių užimti tą postą, tačiau, šiam nesutikus, postą užėmė A. Maldonis³². V. Zaborskaitė ir K. Nastopka interviu metu kalbėjo, kad jie buvo ne vien bendraminčiai, bet ir draugai, o tai darė įtaką apskritai rašytojų kūrybinei ir organizacinei veiklai. Jų dažnas oponentas A. Bieliauskas savo prisiminimuose išskiria A. Baltakio, A. Maldonio ir Just. Marcinkevičiaus trijulę kaip vienas kitą rėmusių grupelę ir ją pateikia kaip jam neretai trukdžiusius asmenis³³. Akivaizdu, kad jų tarpusavio ryšį stiprino ir panaši biografija: visi jie buvo poetai, kurso draugai (VU absolventai), vienmečiai, priklausė komunistų partijai.

Šių rašytojų ir jų aplinkos pozicijai priešiški asmenys turėjo mažiau galimybių, juolab minėti konservacininkai naudojosi dvejopu įtakos šaltiniu: partinės valdžios pasitikėjimu ir visuomenės pripažinimu, bendravo su įtakingais ir talentingais panašaus tipo kitų sričių atstovais (S. Krasausku, V. Žalakevičiumi, J. Miltiniu, A. Sutkumi ir kt.), naudojosi tvirtais sąjunginio lygmens ryšiais (su R. Roždestvenskiu, A. Voznesenskiu³⁴). Įtaką turėję ideologiniai kontrolieriai (G. Zimasas, A. Barkauskas) į atskirus postus prastumdavo ir ideologiškai angažuotus kultūrininkus, tačiau kūrybinėse organizacijose jie ilgiau neišsilaikydavo (tai negaliojo partinėms institucijoms, kuriose griežtų ideologų niekada netrūko), pavyzdžiui, V. Radaitis laikraštyje „Literatūra ir menas“, A. Bieliauskas Rašytojų sąjungoje.

Atėjus į valdžią L. Brežnevui ir ypač po Čekoslovakijos įvykių vėl pradėjęs griežtėti režimas kultūrai „uždėjo naujus varžtus“. Maskvos ideologinio griežtėjimo politiką šalies viduje geriausiai iliustravo TSRS Saugumo komiteto vykdoma veikla varžant intelektualus, rašytojus ar kitus veikėjus. Galima pažymėti literato A. Siniavskio,

³² Baltakis A., *Gimiau pačiu laiku. Iš dienoraščių 1960–1997*, Vilnius: Tyto alba, 2008.

³³ Bieliauskas A., *Abipus Rubikono III: Paliudijimai*, Vilnius: Pradai, 2002.

³⁴ Baltakis A., p. 68.

V. Bukovskio³⁵ ir kitų veikėjų teismus už antisovietinę veiklą. J. Andropovo vadovaujamas saugumas nuolat informuodavo TSKP CK vadovybę apie žalinga veikla pasižyminčius asmenis, jiems taikomas sankcijas³⁶. Septintojo dešimtmečio pabaigoje buvo išgyvenamas ideologinis griežtėjimas, susijęs su TSKP CK vadovybės pasikeitimu ir tarptautinių santykių padėtimi, o tai nulėmė didesnę partinės valdžios paramą ideologiškai nusiteikusiems kultūrininkams, taip pat prieštarinę konservacininkų poziciją – varžyti pernelyg atvirą naujai ateinančios kartos (modernistų) ar kitų išsišokančių rašytojų veiklą, tačiau toleruoti ir palaikyti jų kūrinis ezopine kalba.

Tokioje aplinkoje daugiau galimybių įgijo ideologiškai nusistatę rašytojai, kurie buvo stumiami į valdžios postus, pavyzdžiui, V. Radaitis, J. Macevičius, A. Bieliauskas. Jais valdžia pasitikėjo ir rėmė jų pozicijas tiek Rašytojų sąjungoje, tiek einant kitas svarbesnes pareigas. Iš esmės šie rašytojai nemažai prisidėjo prie literatūros ir rašytojų kontrolės 1968–1972 m., kai buvo įgyvendinami pagrindiniai veiksmai, susiję su atskirų rašytojų veiklos ribojimu. Tačiau aštuntajame dešimtmetyje rašytojų (kritikų) institucinėje aplinkoje iš postų pasitraukė keli ideologiški vadovai – iš RS vadovo posto pasitraukė A. Bieliauskas, o iš „Tiesos“ redaktoriaus G. Zimanas. Tuomet institucinėje kultūros organizacijų aplinkoje įsivyravo ne „ideologinių rašytojų“, o su ideologais ir partine valdžia mokėjusių sutarti „nuosaikešnių“ rašytojų (kritikų, literatūros tyrinėtojų) linija (A. Maldonis, Just. Marcinkevičius, V. Bubnys, A. Pocius, A. Baltakis, V. Areška ir kt.³⁷), kurie buvo valdžiai savi žmonės, tačiau iš esmės nebuvo ideologiški, ieškojo kompromisų su abiem pusėmis (valdžia ir liberalesniais rašytojais) ir pasižymėjo uždaresniu – „konservaciniu“

³⁵ RVNIA. TSRS Saugumo komiteto 1972 m. sausio 7 d. raštas TSKP CK, f. 89, ap. 25, b. 15. 1.1–2.

³⁶ Медведев Р., *Андропов*, Москва: Молодая гвардия, 2006.

³⁷ Tarp rašytojų ypač išsiskyrė kurso draugų, „pripažintų poetų“ trijulės – A. Maldonis, Just. Marcinkevičiaus ir A. Baltakio – autoritetas, jie ir buvo pripažinti visuomenės, ir turėjo tvirtą padėtį bei partinės valdžios paramą kultūrininkų institucinėje aplinkoje.

elgesiu³⁸. Toks elgesys, kitaip nei disidentų veikla, nesiekė atvirai oponuoti režimui. Tokie rašytojai, išlaikę turimas pozicijas ir kūrybinio viešumo galimybes, bandė kelti tautinėmis vertybėmis pagrįstas problemas.

Aštuntajame dešimtmetyje konservacininkai neturėjo pakankamai įtakos sustabdyti, o iš dalies ir patys 1972 m. pavasarį prisidėjo prie akivaizdžių T. Venclovos ar V. Kubiliaus veiklos varžymų. Kita vertus, jie retai kūrė ideologinius tekstus, o vis aktyviau palaikė (nors ir maskuojamą) nacionalinės ideologijos sklaidą. Užtikrindami „susitvarkymą savo kieme“ jie prisidėjo prie to, kad brežnevinio laikotarpio stalininė „angažuoto kultūrininko“ laikysena vėl netaptų vyraujanti (tai akivaizdžiai rodo, kad režimo poveikis sovietmečiu nebuvo vienpusiškas, nes ir pačių (įtakingų) kultūrininkų veiksmai darė įtaką režimo laikysenai). Priešingai, ideologai buvo išstumti iš kultūrinės nomenklatūros centro, kuriame tautiniai klausimai turėjo palankią poziciją (nors ir laviruojančią), o chruščiovmečiu įvykęs lūžis kritiškai žvelgiant į beatodairišką visuomenės mobilizaciją ir vėliau nusiviliant pasirinkta brežnevine atsargumo pozicija panaikino bet kokį reikšmingesnių intelektualų (kultūrininkų) tikėjimą komunistinės raidos sėkme esamomis sąlygomis ir paliko pakankamai vietos lokaliems interesams reikštis, neretai pasižymint net ir simboline veikla. Pavyzdžiui, *simbolinę prasmę igijusi* J. Marcinkevičiaus kūryba tuometinio kultūrinio nepakankamumo sąlygomis turėjo didelę reikšmę, tačiau atsižvelgiant į tuometinį Just. Marcinkevičiaus statusą ir faktą, kad Lietuvos valdžiai toks „patriotiškumas“ atrodė mažiau pavojingas nei centrinės valdžios nemėgstamos liberaliosios idėjos, nukreiptos prieš pačią sistemą, dramų išleidimas neatrodė priešiškas esamai sistemai žingsnis. Just. Marcinkevičiaus tautinio romantizmo forma atskleidžiama istorinė tematika kaip prezentuojama nusipelnusio rašytojo galėjo įtilpti

³⁸ Štomas A.

į tuometinius ideologinius rėmus. Tačiau jo sėkmė buvo radikali ir parodė, kad visuomenei lietuvių literatūroje reikia tautinių istorinių temų: „Kad ir Mažvydo pabaigoje spektaklio irgi tais laikais net salėje Dramos teatre, atsistodavo ir šaukdavo „Lietuva, Lietuva“ kartu su aktoriais.“³⁹ Literatūrologė V. Zaborskaitė, prisimindama Just. Marcinkevičiaus aštuntojo–devintojo dešimtmečio kūrybą, teigė, kad jo kūriniai tuo metu tapo visiškai neideologiški, labiau remiantys tautines vertybes ir liudijantys po Prahos pavasario ir ideologinio griežtėjimo atsiradusį Just. Marcinkevičiaus abejingumą vyraujančiam režimui ar net kritiškumą jo atžvilgiu. Su šia pozicija akivaizdžiai tapatinosi vis didesnė visuomenės dalis⁴⁰.

A. Baltakis prisimena E. Mieželaičio globą – paskatinimą jų trijulę aktyviau veikti – ir A. Maldonio indėlį pradedant leisti „Lituanistinę biblioteką“ šiam būnant „Vagos“ leidyklos vyr. redaktoriumi (1962–1970 m.): „Mieželaitis čia mus įtraukė, kad mėginti atgal vėl tą apkarpytą mūsų kultūrą sugražinti. Tai, kas išmesta. Sakysim, Maldonis dirbo leidykloj. Jisai ten pradėjo tą lituanistinę biblioteką varyt, kuo pilnesnius tų autorių rinkinius išleisti. Pvz. leidžiant Maironį reikėjo pakovoti.“⁴¹

Pažymint septintajame–devintajame dešimtmetyje didėjančią tautinių simbolių sklaidą, verta paminėti ir daugeliui rašytojų ar poetų būdingą ezopinę kalbą⁴², leidusią kritiškai vertinti sovietinę tikrovę (pvz., K. Sajos absurdo dramos), skleidusią tautos praeities ir tradicijų nykimo nostalgiją (J. Apučio, M. Martinaičio ar S. Gedos kūriniai). Galima teigti, kad iki tol, kol tekstai nebuvo pernelyg atviri, *konservacininkai* rėmė ezopinę kalbėjimo manierą, kuri buvo visiškai nepriimtina aštriems ideologams. Tautinę nostalgiją taip pat

³⁹ Interviu su rašytoju V. Bubniu (2007 m. spalio mėn.).

⁴⁰ Interviu su V. Zaborskaitė (2010 m. kovo mėn.).

⁴¹ Interviu su A. Baltakiu (2010 m. liepos mėn.).

⁴² Lossef L., *On the Beneficence of Censorship: Aesopian Language in Modern Russian Literature*, Paperback, 1985.

skatino seniausio TSRS universiteto – Vilniaus – 400 m. jubiliejaus minėjimas, kurį organizavo universiteto rektorius J. Kubilius⁴³, bendras priešiškusimas po 1979 m. Taškento konferencijos vykusiai rusų kalbos stiprinimo politikai ir aktyvus lietuvių kalbos bei literatūros sklaidos švietimo sistemoje palaikymas.

Skiriant dėmesį tautiniams klausimams, tačiau galiojant dar nuo stalininių laikų pakitusiam viešojo gyvenimo fasadiškumui, politinių ritualų sąstingui ir ideologiniam dogmatiškumui, šių kultūrininkų veikla iš esmės rėmėsi A. Yurchako pastebėtu „formos autoritetu“, kai viešajame gyvenime dalyvaujančio kultūrininko kasdieniu dalyku tampa laviravimas, leidęs pasinerti į neformalius tinklus bei praktikas, dažnai apeiti dogmatiškas pozicijas ir dalyvauti mobilizuojant tautinį tapatumą, kuris yrančioje sistemoje darėsi vis svarbesnis⁴⁴. Turbūt tikslinga pabrėžti ne tiek sovietinių silpnumą, kiek plačiai paplitusį nepasitikėjimą formaliu biurokratišku reguliavimu – institucinėmis struktūromis ir procedūromis, taisyklėmis, taip pat biurokratinę nelankstumą, tam tikrą biurokratinę sustingimą, dažną nesugebėjimą reaguoti į turinio pobūdžio pažeidimus, jeigu forma išlikdavo korektiška vyraujančio diskurso atžvilgiu, ir atvirkščiai, priekabumą, jeigu kildavo įsivaizduojama grėsmė nusistovėjusiems formaliems sovietiniams ritualams ir neginčijamoms dogmoms. Nepasitikėjimas viešai demonstruojamais valdymo ritualais ir taisyklėmis griovė jų veiksmingumą, ir įvairaus lygio sovietinius biurokratus vertė remtis labiau suasmenintomis, nors ir neformaliomis praktikomis, o kartu

⁴³ Interviu metu (2007 m. birželio mėn.) J. Kubilius įvardijo kliūtis, kurias rengiant universiteto jubiliejų jam darė Maskvos universiteto vadovai.

⁴⁴ Vis dėlto netikslinga nepaisyti partinio elito galimybių iš viršaus formuoti politiką ir kontroliuoti visuomenę, nes akivaizdu, kad sovietinės represinės struktūros aštuntajame–devintajame dešimtmėčiuose ir toliau išlaikė gebėjimą taikyti sankcijas: akivaizdu, kad politinių kitaminčių įkalinimas ar guldymas į psichiatrijos ligonines, atvirosnės veiklos suvaržymai ir suspendavimai, KGB ir cenzūros atliekami ribojimai nebuvo imitacija. Pirmiausia tai buvo atskirų institucijų suvaržymus patyrusių asmenų traumavimas, o pačios sovietinės struktūros ir toliau turėjo galimybę (jeigu nusprendavo kontroliuoti!) kaip ir stalininiu laikotarpiu įsibrauti į privačią asmenų erdvę, tiesa, paprastai buvo taikomos švelnesnės baudmės ar apribojimai.

plėtoti socialinį žinojimą apie būdus, kaip „geriau galima siekti savo tikslų“, kurie praktikoje marksistinę-lenininę socialinę teoriją keitė kasdienybės išmone realiojo socializmo sąlygomis⁴⁵. Akivaizdu, kad kultūrininkai taip pat buvo aktyvūs šios išmonės kūrėjai.

3. Ideologinė erozija, visuomeniniai pokyčiai ir kultūrininkų pasirinkimo klausimai

1988 m. birželio 3 d. Mokslų akademijos salėje vykusiame susirinkime buvo įsteigtas Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis, į kurio Inicijatyvinę grupę įsitraukė dauguma oficialiai pripažįstamų sovietinės Lietuvos kultūros veikėjų ir autoritetų, kai kurie jų buvo susiję ir su nomenklatūrine aplinka (pvz., A. Maldonis, Just. Marcinkevičius, V. Bubnys). Pažymima, kad Atgimimo dienomis Sąjūdžio renginiuose ar spaudoje pastarųjų veikla visuomenės akyse pirmiausia buvo tapatinama su jų kūrybiniu įdirbiu ir „gerbiamo rašytojo (poeto)“ statusu, o ne su priklausymu valdžios nomenklatūrai. Tai, kad konservacininkų tipo kultūrininkai ne tik nebuvo marginalizuoti, bet ir aktyviai įsitraukė į visuomenės sociopolitinės transformacijos procesus ir net pateko į jų smaigalį, lėmė keletas priežasčių, leidusių lūžių metu jiems išlikti pokyčių atžvilgiu „savoms“ ir „reikšmin-

⁴⁵ Pabrėžiant nepasitikėjimą formalumu (tačiau kuris buvo ir stabilumo garantija, paradoksas!), pirmiausia siekiama kalbėti apie specifinę sovietmečio biurokratinę kultūrą (aplinką), kurioje buvo sulydomi formalieji tikslai ir procesai, kaip privalomi oficialieji ritualai, su praktinėmis kasdienybės rutinomis. Ši biurokratinė aplinka (su tam tikrais ribojimais), nepaisant visuomenę totalitarizuojančio fasado, buvo gana palanki vietiniam oficialiajam elitui formuoti savo strategijas ir negriaunant formalių reikalavimų siekti platesnių interesų. Šioje aplinkoje pagrindinė veikimo logika buvo „rasti formą“. Ši vėlyvojo sovietmečio biurokratinės kultūros metafora iš esmės reflektuoja sovietinio prisitaikymo modelius, išgyvenimo patirtį ir „*homo sovieticus*“ sėkmės strategiją bei sukuria perspektyvą į sovietinę kasdienybę žvelgti kaip į nuolatinę formalaus fasado interpretaciją, kurioje per asmeninius ryšius *de facto* išplečiant suvaržymų ribas galima siekti individualių, grupinių ar lokaliųjų interesų, tačiau suklydus galima ir skaudžiai nukentėti. Žr. Ivanauskas V., *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1970–1988 m.)*, 2008.

goms“ figūroms ir taip transformuoti sukauptą kultūrinį kapitalą į socialinį⁴⁶.

Pirma, tolydžio silpnėjant ideologijos autoritetui visuomenėje ir pasitraukiant kai kuriems aštriems politiniams ideologams, konservacininkai „ezopinė“ kalba, kurdami istorinės atminties vaizdinius ir vartodami simbolius, naudojami proga ar leido kitiems (nuosaiikiams rašytojams) kalbėti apie „gimtojo krašto“ vertybes. Susidariusios aplinkybės buvo palankios patriotinei linijai, radusiai galimybę nemažai dėmesio skirti „lietuviškajam specifiškumui“⁴⁷ literatūroje, juolab šalyje buvo nemažai galimybių įgyvendinti vietos erdvę ir jos kultūrą palaikančias veiklas, ypač jeigu jos turėjo „folklorinio nacionalizmo“ formą⁴⁸. Tačiau, kitaip nei teigė sovietologai Y. Slezkine ar T. Martinas, nereikia pervertinti sovietinės sistemos tautinių kultūrų palaikymo. Rusų kalbos mokymo plėtrą ir centralizaciją didinančių ūkinių projektų įgyvendinimas parodė, kad centras, siūlydamas su sovietizacija derinamo tautinio savitumo raiškos galimybes, valdymo lygmeniu buvo linkęs smarkiai išplėsti centralizacija ir unifikacija pagrįstos „sovietinės tapatybės“ konstravimą. Atrodo, kad tokias tendencijas suvokė ir kultūrininkų linija, atskirais veiksmais siekusi pristabdyti sovietinio tapatumo plėtrą (pvz., biurokratinė amortizacija atsakant į rusų kalbos mokymo plėtrą)⁴⁹.

Kultūrinės nomenklatūros ideologų linijai buvo svarbiausia palaikyti marksistinę-lenininę doktriną, o daugumai kultūrininkų buvo būdinga pakelti savo vadovaujamos srities ar atliekamos kūrybinės

⁴⁶ Bourdieu P., „The forms of capital“, *Handbook of Theory and research for the Sociology of Education*, New York, Greenwood, p. 241–258.

⁴⁷ Pavyzdžiui, rašytojas J. Mikelinškas šį terminą vartojo aptarti tautinį sąmoningumą skatinančias kūrinių tematikas, kaip besiskiriančias nuo liberaliųjų, žmogiškųjų, t. y. universalių idėjų literatūroje. Žr. Mikelinškas J., *Žmogus ir jo legenda*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2002, p. 60–61.

⁴⁸ Slezkine Y., „The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism“, *Slavic Review* 53, no. 2 (Summer, 1994), p. 414–452.

⁴⁹ Ivanauskas V., „Rusų kalbos plėtra ir Lietuvos TSR Švietimo politika 9 dešimtmetyje“, *Lietuvos istorijos metraštis* 1, 2008, Nr. 1 (2009), Vilnius, LII leidykla.

veiklos vertę neapsiribojant vien aklu dogmatiškumu (dogmatiškas atskirų kultūrinės nomenklatūros grupių buvo laikomas ribotumu). Tuo jie išreiškė „dvejopą“ poziciją – savo veikloje atitiko ideologinę liniją, tačiau kartu kūrė vertę simboliniam nacionaliniam tapatumui (Just. Marcinkevičius, J. Kubilius) palaikyti, netgi nesigilinant, ar jie patys sąmoningai siekė ir tikėjosi sukelti tokį poveikį. Ši veikla derėjo su konjunktūra, nes kultūrinė nomenklatūra, priimdama konjunktūrinius išpareigojimus kaip sistemos neišvengiamybę ir įgydama vartojimo ir aukšto statuso patogumą, atstovavo sistemai, tačiau, didėjant vertybiniam sistemos nuosmukiui, vis akivaizdesnė tapo „lietuviškojo aš“ (savitumo) palaikymo kryptis. Akivaizdu, kad Just. Marcinkevičiaus istorinių dramų reikšmė ir nauda visuomenės tapatumo klausimams buvo laikoma didesne nei anksčiau padaryta žala „nusilenkiant“ sistemai su kai kuriais ideologiškais kūriniais⁵⁰. Apie pastaruosius Atgimimo metais nebuvo kalbama⁵¹, nors didelę reikšmę Just. Marcinkevičiaus kaip „tautos dainiaus“ simbolinei svarbai teikė ir paties poeto apsisprendimas dalyvauti viešajame Atgimimo gyvenime. Tokia Just. Marcinkevičiaus laikysena, leidžianti integruoti „rūmų dvariškio“ patyrimą į nacionalinių pokyčių aplinką, buvo priimtina daugumai konservacininkų tipo kultūrininkų, nors gal ir mažesniu mastu. Jie rėmė Sąjūdį, vaikščiojo į mitingus, leido naudotis kultūrinių ir mokslų institucijų infrastruktūra (pvz., Mokslų akademija ir jos institutai buvo pirmųjų Sąjūdžio susirinkimų buvei-

⁵⁰ Pirmiausia turima omenyje kūriniai „Kraujas ir pelenai“ ir „Pušis, kuri juokėsi“.

⁵¹ Tokie negatyvūs sovietmečio veiklos vertinimai buvo būdingi po 1990 m., kai suaktyvėjo sovietinės okupacijos padarinių vertinimai, taip pat buvo ieškoma atsakingų už režimo padarytą žalą, vertinant ne vien partinių veikėjų, bet ir šalia sovietinės valdžios buvusių intelektualų veiklą. Buvo prisiminta Just. Marcinkevičiaus apysaka „Pušis, kuri juokėsi“, kurioje herojus menininkas Romas Staugaitis kritikuojamas dėl neteisingos laikysenos – „neieškojo tokios tiesos, kuri tarnautų liaudžiai, jo talentas buvo pajungtas siauriems, individualistiniams tikslams, todėl prarado visuomeninį reikšmingumą bei vertingumą“ (žr. Bielinis J., *Žmogaus keliai ir kryžkelės*, Vilnius, 1982, p. 122), o tokia kūrinio mintis posovietiniu laikotarpiu sudarė pagrindą poeta kaltinti nuolaidžiaivimu sovietinei konjunktūrai.

nė ir spaustuvė⁵²). Visa tai kultūrininkams lėmė visuomenėje sukaup-
to simbolinio kapitalo (P. Bourdieu samprata) išsaugojimą, neretai
ir padidinimą (Just. Marcinkevičius – tautos dainius) ar transfor-
maciją į politinį ar socialinį kapitalą (tapimas Sąjūdžio delegatais
ar Aukščiausiosios Tarybos nariais). Antra, konservacininkų lavi-
ravimo ir prisitaikymo pozicija iš esmės buvo nemažos sovietinės
visuomenės dalies atspindys, jų ankstesnis laviravimas atrodė ti-
piškas ir nebūtinai išreiškė glaudesnę santykį su sistema. Buvo aki-
vaizdu, kad šios krypties kultūrininkai nebuvo dogmatiški sistemos
šalininkai (sakysime, tokie veikėjai kaip G. Zimanas ar J. Kuolelis).
Paradoksas, tačiau visuomenės mases labiau mobilizavo ne disi-
dentai, kurie vis dėlto nebuvo plačiai žinomi, o oficialiuose kultūri-
niuose procesuose dalyvavę intelektualai: *konservacininkai* ar nuo-
saikieji intelektualai (B. Genzelio, M. Martinaičio, M. Lukšienės
tipo inteligentijos atstovai). Pažymėtina, kad sovietmečiu brendo
ne vien kultūrinio elito kritiškumas sovietinės sistemos atžvilgiu
ir parama lietuviškumui. Pavyzdžiui, įvairių grandžių gamybinin-
kai (tarp jų ir aukščiausio lygio technokratai, irgi vietinės nomen-
klatūros nariai)⁵³ pasižymėjo ekonominiu nacionalizmu ar nuolat
susidurdavo su gamybos, produkcijos perskirstymo ar realizavimo
iracionalumu, kuris tapo esminiu planinės komandinės sistemos
trūkumu ir šešėlinės ekonomikos suvešėjimo priežastimi. Kitų vi-
suomenės grupių parama gimtojo krašto iniciatyvoms ar buitinio
nacionalizmo⁵⁴ apraiškos irgi stiprėjo, o silpstant komunistinėms
vertybėms tapo viena svarbiausių socialinio solidarumo Lietuvoje
formų – palaikė nacionalinį tapatumą ir marginalizavo savęs kaip
„tarybinio piliečio“ savivoką.

⁵² Interviu su prof. J. Kundrotu (2010 m. liepos mėn.).

⁵³ Grybkauškas S., *Pramonės valdymas sovietinėje Lietuvoje 1965–1985: įtampas ir konfliktai*. Daktaro disertacija, Vilnius, 2007.

⁵⁴ N. Putinaitė vartoja buitinio nacionalizmo terminą, kurį priešpriešina atviram oponavimui ir labiau susieja su prisitaikymu ir laviravimu. Žr. Putinaitė N., *Nenutrūkusi styga. Prisisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007.

Tokiomis aplinkybėmis kultūrininko vaidmuo buvo tinkamas: dalyvaujant viešojoje erdvėje buvo ne tik skleidžiami vaizdiniai, formavę tam tikrą kryptį, su kuriais tapatinosi į pokyčius orientuota visuomenės dalis, bet ir reaguojama į visuomenės lūkesčius (neatsitiktinai nacionalinei ideologijai artimesnis Just. Marcinkevičius visuomenės akyse tapo kur kas populiariesniu poetu nei bendražmogiškas vertybes skleidęs E. Mieželaitis, nors jie abu partinės valdžios buvo panašiai palaikomi). Kitaip tariant, ne vien kultūrininkai veikė visuomenę, bet ir visuomenė veikė kultūrininkus. Geriausiai šiuo abipusiškumu besinaudojantys asmenys septintajame–aštuntajame dešimtmetyje galėjo lengviau pelnyti auditorijos pripažinimą, o pokyčių metais – naudotis sukauptu simboliniu kapitalu ir integruotis į nacionalinio atgimimo procesus. Akivaizdu, kad išankstinis kultūrininko kapitalas pokyčių atžvilgiu priklausė ir nuo kultūrininko sugebėjimo skleisti nacionalinės ideologijos aspektus ir talento jėgos, ir nuo vyraujančių visuomenės orientacijų, t. y. sugebėjimo priimti šiuos signalus. Pateikti pastebėjimai rodo, kad iki 1985 m. M. Gorbačiovo paskelbtos *spartinio (uskorenije)*⁵⁵ politikos, iš esmės atvėrusios kelią laisvėjimui ir *persitvarkymo (perestroika)* bei *viešumo (glasnost)* programų paskelbimui, pagrindiniuose kultūrininkų sluoksniuose, tarp jų ir kultūrinėje nomenklatūroje, iš esmės buvo įvykęs sociokultūrinių orientacijų lūžis, prioritetu iškeliant nacionalinio tapatumo bruožus (tą akivaizdžiai liudijo vis didesnis jaunesnių kultūrininkų kartų tautiškumas)⁵⁶. Kita vertus, bent kultūrinės nomenklatūros atveju šios sociokultūrinės orientacijos iki pat 1988 m. nebuvo peraugusios į pilietinės ir politinės veiklos siekius⁵⁷.

⁵⁵ Горбачев М. С., *Понять перестройку... Почему это важно сейчас*, Москва: Альпина Бизнес Букс, 2006.

⁵⁶ A. Baltakio, Just. Marcinkevičiaus ir A. Maldonio karta gana anksti nustūmė A. Jonyno kartą, o radikalesnė S. Gedos, J. Apučio karta irgi bandė mesti iššūkį vyresnei valdžioje esančiai ir laviruojančiai kartai.

⁵⁷ Jau aštuntajame dešimtmetyje ir devintojo dešimtmečio pradžioje galima pastebėti nuosaukiųjų intelektualų pilietiškumą liudijančią paminklosaugos, pavidosaugos, is-

Nors nacionalinę ideologiją palaikančios sociokultūrinės orientacijos buvo palankios pokyčiams, jos automatiškai nenulėmė kultūrininkų įsitraukimo į aktyvią visuomeninę ir politinę veiklą. Jai reikėjo daugiau sąlygų, ne vien vertybinio nusiteikimo. Verta pažymėti, kad beveik iki pat 1988 m. kultūrininkai, net ir turėdami nuo 1985 m. sąlygas veikti atviriau, nerodė į pokyčius orientuoto aktyvumo, ir atviriau pradėjo reikštis tik 1987 m. pabaigoje po rugpjūčio 23 d. minėjimo A. Mickevičiaus skverelyje. Antra, nacionalinio atgimimo metu aktyvūs ir viešai pastebimi tapo tik kai kurie kultūrininkai: turėję politinį išvalgumą (V. Landsbergis, R. Ozolas), galėję tapti pokyčių simboliais (Just. Marcinkevičius, S. Geda) ar naudingi dėl savo turimų pareigų – leido naudotis savo vadovujamų įstaigų infrastruktūra ir palaikė legalumo išpūdį valdžios akyse (A. Maldonis⁵⁸, E. Vilkas). Kai kurie ikisąjūdiniu laikotarpiu buvę labai svarbūs ir visuomeniškai aktyvūs nuosaikieji kultūrininkai (pvz., I. Lukšaitė, V. Zaborskaitė) nacionalinio atgimimo politinėje veikloje mažai dalyvavo, nors ją aktyviai rėmė – nevengdavo diskusijų ir simbolių renginių. Šalia vertybinių klausimų veikė karjerizmo, politinių rokiučių mechanizmai, kurie dalį intelektualų privertė pasitraukti nuo politinės scenos. Kita vertus, išdėstyti argumentai leidžia teigti, kad pati proceso pradžia ir visuomenės pa(si)rengimas buvo smarkiai paveikti kultūrininkų pozicijų, juolab dauguma jų skirtingomis formomis pademonstravo pritarimą nacionalinėms apraiškoms.

Akivaizdu, kad pagal politinį dalyvavimą 1988–1990 m. negalima priskirti abejingumo ar entuziazmo atgimimo atžvilgiu, kultūrininko laikyseną svarbu analizuoti ankstesniais sovietmečio laikotarpiais, ypač prasidėjus vertybinei erozijai sąstingio metais. Tokiomis aplinkybėmis aktualios atrodo ir platesnių kultūrinės nomenklatūros

torinės atminties išsaugojimo veiklą, į kurią įsitraukė I. Kostkevičiūtės, I. Lukšaitės, V. Zaborskaitės, B. Genzelio, M. Martinaičio būreliai.

⁵⁸ Vertinant 1988–1989 m. LKP CK dokumentus ir atsiminimuose užfiksuotus išpūdžius matyti, kad A. Maldonis buvo priimtinesnis partijai nei kur kas radikalesni naujieji kultūrininkų lyderiai, pavyzdžiui, V. Landsbergis, A. Juozaitis ar V. Čepaitis.

sluoksnių parama lokalinio tapatumo stiprinimui, priešinimasis unifikuojančioms centro iniciatyvoms.

Nors kultūrinė nomenklatūra ne vien naudojosi, bet ir pati palaikė konjunktūrą, kuri buvo gerai pažįstama, patogi ir nuspėjama, ji ypač (labiau nei gamybininkai) buvo įprasminta vietinių lygmeniu. Vietinis lygmuo išryškėja ir asmeninių santykių su sąjunginiais pareigūnais lygmeniu. Nors kai kurie pripažinti „autoritetai“ naudojo plačiais ryšiais, akivaizdu, kad didesnioji „kultūros ir mokslo darbuotojų“ dalis daugiausia ne tik veikė respublikos ribose, bet net ir kurdami ar administruodami tarybinę kultūrą palaikė ir siejo ją su gimtojo krašto vaizdiniais. Todėl tokia pozicija, net ir atitinkdama ideologinę liniją⁵⁹, buvo į kultūrinę konjunktūrą įsispraudęs vietininkiškumo modelis, daugiausia išreiškęs „apibrėžtą“ lietuviškąjį specifiškumą, kuris ne tik pats buvo priklausomas nuo sistemos, bet ir savaip interpretavo sistemą („sistemos suvirškinimas“) – ją priartino prie vietinių socialinių tinklų ir valdžios grupių palaikomų interesų. Svarbu pažymėti, kad šiame kontekste partokratai veikė kaip stabilizatorius, neleidę kultūrininkams nutolti nuo „saugios“ veiklos, o tai galėjo būti neišvengiamai įvertinta centre („išsišokimų sutvarkymo vietoje“ logika), tuo priartindami kultūrininkus ne tik prie deklaratyvių reikalavimų paisyimo, bet ir įtraukdami į konjunktūrinę sistemą, paversdami esamos sistemos dalimi ir kiek atitolindami nuo santykių su centru.

Vadovaujantis vien veiksmų logika, „kultūrinė nomenklatūra“ buvo visiškai susijusi su konjunktūra, o esama *status quo* teikė patogumo jausmą. Tačiau atskiros situacijos rodo, kad kai kuriems talentingiems kultūrininkams dėl idėjinių ribojimų buvo sunku visiškai išreikšti savo profesionalumą⁶⁰, jie patirdavo „neišsakytos minties“

⁵⁹ Tokį atitikimą galima priskirti V. Lenino „tautų suklestėjimo“ vizijai, kuriai komunistinėje ideologijoje turėjo padėti išsiskleisti „tarybų valdžia“.

⁶⁰ Sociologas A. Gouldneris savo teorijoje apie intelektualų klasę minėjo, kad socializmo sąlygomis jiems irgi būdinga orientacija į profesionalumo raišką, o profesionalnesni asmenys įgijo daugiau galimybių pritaipyti rinkos sąlygomis. Žr. Szelenyi I., „Gouldner's Theory of Intellectuals as a Flawed Universal Class“, *Theory and Society* 11, no. 6 (Nov., 1982), p. 779–798.

reiškinių (pastebint erozija), parodžiusį ne vien sugebėjimą atitikti formalius reikalavimus (užsitikrinti ramybę ir gerovę), bet ir tuo pačiu metu turėti alternatyvų požiūrį į sistemą bei daug platesnį požiūrį į sistemos trūkumus⁶¹ ir žalą nei „ideologai“ ar „partokratai“. Kadangi tokie kultūrininkai Lietuvoje tapo pokyčių stimulatoriais (rašytojų susitikimai su visuomene, Sąjūdžio įkūrimas ir pan.), galima pripažinti, kad „nuolatinės kontrolės jausmas ir idėjinis ribojimas“ veikė kaip savotiškas plyšys konjunktūrinėje sistemoje, kuris, atsiradus galimybei, labiau ne gynė sistemos *status quo*, bet nurodė sistemos trūkumus ir ieškojo galimybių ją atnaujinti.

Išvados

Sovietinei institucinei aplinkai priklausę kultūrininkai (intelektualai) turėjo daugiabriaunį santykį su sovietiniu režimu. Būdami kultūros ir mokslo institucijų hierarchijos viršuje ir artimi partinei nomenklatūrai ankstyvuoju sovietmečiu iki maždaug septintojo dešimtmečio vidurio, jie aktyviai dalyvavo komunistinės ideologijos indoktrinacijos ir režimo įteisinimo procesuose.

Tačiau kai kurie kultūrinei nomenklatūrai priklausę sovietmečio veikėjai vėlyvajame sovietmetyje savo laikyseną pakeitė. Viena, priklausdami bendrai nomenklatūrinei sistemai, jie ir toliau dalyvavo režimo palaikymo ir ideologinės kontrolės procesuose. Antra, didėjant vertybinei režimo erozijai, jų veikloje įvyko akivaizdus poslinkis link vietinių interesų sureikšminimo, pabrėžiant istorinius, tautinius, tradicijų saugojimo ir gimtojo krašto vaizdinių sklaidos aspektus. Ši

⁶¹ Žymus išeivijos veikėjas filosofas A. Mickūnas, sovietmečiu turėjęs ryšių su kai kuriais Lietuvos kultūros veikėjais, prisimena jų platų požiūrį į visuomenines problemas ir jautęs jų išgyvenamą nepatogumą dėl tarybinės santvarkos ribojimų, pavyzdžiui, gaunant mokslinę literatūrą, turint užsitikrinti leidimus, norint skaityklose gauti svarbesnius leidinius („dopusk“) ir privalant palaikyti ideologinius reikalavimus. Nors A. Mickūnas pažymėjo, kad šie veikėjai nebuvo linkę atvirai kalbėti apie savo problemas (jautėsi kaip panoptikume), jie privačiuose pokalbiuose nerėmė esamos sistemos. Žr. interviu su išeivijos lietuviu istoriku A. Mickūnu (2006 m. birželio mėn.).

laikysena, derinama su folkloriniu tautišku (lietuvių liaudis, Tarybų Lietuva) kultūrininkų veikloje iš esmės žymėjo kintantį komunistinių vertybių turinį ir šalia kitų veiksnių skatino visuomenės tautinio tapatumo stiprėjimą.

Tokią kultūrinės nomenklatūros laikyseną geriausiai įkūnijo *konservacininkų* linijos kultūrininkai, septintajame–aštuntajame dešimtmetyje pakeitę daugumą stalininio stiliaus angažuotų kultūros veikėjų. Ši laikysena buvo artima ir liberalesnei kultūrinės inteligentijos šakai ir (iki pat nepriklausomybės atkūrimo) visiškai nepriimtina kultūrinės nomenklatūros ideologų grupei, gynusiai Brežnevo doktrina įtvirtintą ideologijos dogmatiškumą ir autoritetą.

Nagrinęjant rašytojų veiklos, neformalaus bendravimo ir *pripažinimo* visuomenėje aspektus, vėlyvajame sovietmetyje gana akivaizdžiai išryškėja rašytojų konservacininkų *vietininkiškumo* (rus. *mes-tnichestvo*) laikysena, sovietmečiu rodanti paramą vietinei kultūros ir mokslo simbolių sklaidai ir etniniams interesams. Ši laikysena taip pat padėjo susilaukti visuomenės paramos ir sustiprinti savo autoritetą.

Konservacininkų poslinkis į lokalinių vaizdinių protegavimą parodė tam tikrą nusistovėjusią sociokultūrinių orientacijų konfigūraciją – išvyravusį oficialaus kultūrinio elito abejingumą sistemai ir didėjantį entuziazmą etniniu istoriniu pagrindu konstruojamos tapatybės atžvilgiu. Galima teigti, kad vėlyvuoju sovietmečiu kultūrininkų atliekama indoktrinacijos sklaida nedarė didesnio poveikio: ir visuomenei, ir patiems kultūrininkams ji buvo tapusi labiau privalomu viešuoju ritualu nei kolektyvinės tapatybės Lietuvoje turiniu. Kur kas didesnę įtaką įgijo netiesiogiai išreikšta parama tautiniams klausimams. Nacionalinio atgimimo perspektyvoje tokios pozicijos buvo palankios remti persitvarkymo idėjas, inicijuoti reformatorišką politiką, o kartu kai kuriems kultūrinės nomenklatūros veikėjams devintajame dešimtmetyje ištraukti į bendrą Sąjūdžio ir Atgimimo veikėjų darbą.

Straipsnyje išanalizuota kultūrinės nomenklatūros laikysena, paremta rašytojų aplinkos atvejo analize, kaip modelis galėtų būti taikoma tirti kitų kultūrininkų santykių su sovietiniu režimu vėlyvajame sovietmetyje.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Baltakis A., *Gimiau pačiu laiku. Iš dienoraščių 1960–1997*, Vilnius: Tyto alba, 2008, p. 68.

Bieliauskas A., *Abipus Rubikono III: Paliudijimai*, Vilnius: Pradai, 2002.

Bourdieu P., „The forms of capital“, *Handbook of Theory and research for the Sociology of Education*, New York, Greenwood, 1986.

Grybkauškas S., *Pramonės valdymas sovietinėje Lietuvoje 1965–1985: įtampos ir konfliktai*. Daktaro disertacija, Vilnius, 2007.

Judson M. R., „A New Brezhnev doctrine: the restructuring of International relations“, *World politics* 30, no. 3 (Apr., 1978), p. 366–390.

Ivanauskas V., *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1970–1988 m.)*, Daktaro disertacija, Vilnius, 2008.

Ivanauskas V., Rusų kalbos plėtra ir Lietuvos TSR Švietimo politika 9 dešimtmetyje, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2008, Nr. 1 (2009), Vilnius: LII leidykla.

Ivanauskas V., „Sovietinių biurokratų darbo etika, neformalios rutinos ir planavimo sistemos trūkumai (Lietuvos atvejis)“, *Filosofija. Sociologija*, 2006, Nr. 4, p. 8–10.

Kaganovsky L., „How the Soviet Man Was (Un)Made“, *Slavic Review* 63, no. 3 (Autumn, 2004), p. 577–596. Published by: The American Association for the Advancement of Slavic Studies.

Klumbys V., *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu*. Daktaro disertacija, Vilnius, 2009.

Lomnitz L. A., „Informal exchange networks in formal systems: a theoretical model“, *American anthropologist*, New series 90, no.1 (Mar., 1988), p. 42–55.

Lossef L., *On the Beneficence of Censorship: Aesopian Language in Modern Russian Literature*. Paperback, 1985.

Mikelinskas J., *Žmogus ir jo legenda*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2002, p. 60–61.

Misiūnas R. J., Taagepera R. *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*, Vilnius: Mintis, 1992, p. 173–179.

Putinaitė N., *Nenutrūkusi styga. Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007.

Slezkine Y., „The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism“, *Slavic Review* 53, no. 2 (Summer, 1994), p. 414–452.

Szelenyi I., „Gouldner’s Theory of Intellectuals as a Flawed Universal Class“, *Theory and Society* 11, no. 6 (Nov., 1982), p. 779–798.

Štromas A. *Laisvės horizontai*, Vilnius: Baltos lankos, 2001.

Weiner A., *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*, Princeton University Press, 2000.

Yurchak A., *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*, Princeton University Press, 2005.

Yurchak A., „Soviet Hegemony of Form: Everything Was Forever, until It Was No More Author(s)“, *Comparative Studies in Society and History* 45, no. 3 (Jul., 2003), p. 480–510.

Wellman B., „Structural analysis: from method and metaphor to theory and substance“, *Social Structures: A Network Approach*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988, p. 19–61.

Горбачев М. С. Понять перестройку... Почему это важно сейчас, Москва: Альпина Бизнес Букс, 2006.

Медведев Р., Андропов, Москва: Молодая гвардия, 2006.

RVNIA – Rusijos valstybinis naujausios istorijos archyvas.

SUMMARY

THE SOVIET REGIME AND TRANSFORMATION OF CULTURAL NOMENCLATURA IN SOVIET-LITHUANIA AFTER THE 70'S: THE CASE OF WRITERS

The purpose of the cultural elite members during soviet period was designated for the implementation of soviet indoctrination and legitimization of the regime. This task provided for those cultural elites not only the authority, symbolic capital and prestige among other societal groups, but also the strict mechanisms of control, censorship and public behavior. Even this model was valid for soviet Lithuania, the analysis of their relationship with the system in the late socialism reveals that local intellectuals and other cultural elite’s members who were part of soviet cultural establishment transferred to the multi-edge relationship with the system.

This article is an attempt to apply socio-political perspective analyzing soviet system. By observing the erosion of the system, the rise of ethnic and local interests and the digress of everyday life from official goals it is importantly to argue that during the period of late socialism local elites of cultural establishments diminished their participation in soviet indoctrination processes and made significant influences mobilizing the national identity.

After the Brezhnev gained the power and especially after Prague Spring in 1968, there was a collective disappointment among many intellectuals regarding soviet values. When Brezhnev doctrine was introduced it was clear that ideology cannot be inter-

preted anymore and the *status quo* and dogmatism was the most preferable position for the political elite. In this context, the mainstream of local cultural elite responded to the decline of values and has changed their engagement to the soviet system, expanding their focus to ethnic traditions, local history and symbols and sharing their attitudes in informal networks, who often served for intellectuals as analogues of public spheres (concept of V. Klumbys, 2009). This perspective pays attention to the conditions of late socialism, when communist ideology was turned to dogmatic position and everyday life alongside with ideological rituals also reflected informal practices helping to solve shortages, avoiding strict control and gently bringing new ideas.

By taking the case of soviet writers, several intellectuals circles could be identified and this deployment could be sustained as a reflection of the rest of cultural elite. These groups not maintained constructed different relationship with the system or national ideology, but also experienced the intensive struggle for the power in local cultural establishments. The group of *ideologists* gradually lost their influence to the group of *conservatist*, who in the 70–80 occupied main chairs in cultural institutions and who were more enthusiastic towards ethnic issues, but being a part of cultural *nomenclatura* they also found consensus with local party apparatchiks. Another part of cultural *nomenclatura* – *ideologists* could not also gained the public recognition as *conservatists* or the famous intellectuals from local intelligentsia circles (*moderate writers*), who have increased their authority for their talent and deep attachment to local and ethnic issues.

Emphasizing the orientation to localism among *conservatists* and their close relations with the circles of *moderate* intellectuals under the conditions of late socialism, this article argues that significant part of cultural *nomenclatura* digressed from soviet indoctrination practices converting to the support of national ideology and accumulating the cultural capital, which has played important role in national revival in 90's.